

Het mysterie van de gieter

Klokgieters

Elisabeth Groeneveld, tekst en foto's

Vorig jaar fietste ik door Friesland. In Akkrum zag ik op het kerkplein een klok naast de kerk staan. Daar wilde ik meer van weten. Wie was de maker? Ik stapte af, maakte foto's en zocht later informatie op internet.

Het dorp

Het dorp Akkrum ligt midden in Friesland, tussen Heerenveen en Leeuwarden en ontstond in de vroege Middeleeuwen als terpdorp. Doordat het gunstig gelegen was aan de zuidelijke oever van de oude, meanderende waterloop de Boarn kon het dorp zich voorspoedig ontwikkelen. Tot 1984 was het de hoofdplaats van de voormalige gemeente Utingeradeel. In de achttiende eeuw stond het dorp bekend als verkeersknooppunt: "Akkrum is een vermaaklyk Dorp, dewyl alles, wat te paarde of met rijtuig van Leeuwarden naar 't Heerenveen en verder wil, hier door zynen weg moet neemen".¹

De kerk

In het midden van Akkrum staat de Hervormde kerk, die beter bekend staat als de "Terptsjerke". Deze zaalkerk is in 1759 gebouwd ter vervanging van een middeleeuwse kerk. In 1837 is het zadeldak van de toren vervangen door een, naar de mode van die tijd, met leien afgedekte, ingesnoerde achtkantige torenspits. De oorspronkelijk in kloostermoppen opgebouwde middeleeuwse toren is in 1882 ommetseld.²

De klok

Klok naast de kerk van Akkrum.

De klok die mijn aandacht trok, hangt buiten, op een grasveldje naast de kerk, in een metalen driepoot, vergezeld van een tekstbordje. Er is nog een oudere versie van dit bordje bekend, waar de laatste regel ontbreekt en de klok vermeldt: 'en kijk ik toe op 't restau-

¹ Historische Informatiepunten in de Gemeente Heerenveen, website.

² Uit de folder *Kerktoeren Akkrum* van de monumentenstichting Boarnsterhim.

Sinds 1698 heeft Akkrum mij kunnen horen, met mijn grote broer hing ik in de toren.

In 1943 ben ik weggehaald door de bezetter, zij gaven mij een nummer en een letter.

Die reis heeft mij geen goed gedaan, mijn stem werd schor en ik bleef staan.

Nu hang ik als 'de noodklok' naast de kerk
En kijk ik toe op het kerkelijk werk.

Deze klok is geplaatst op 19 september 1998 tijdens de restauratie van de kerk.

ratiewerk'. Waarschijnlijk is dit bordje na de restauratie in 1998 vervangen.

Volgens de inventarisatie van klokken³ zijn beide klokken, de beide broers, in 1698 gegoten met dezelfde tekst, wapen en versieringen. De grote klok weegt 1005 kg, doorsnede 121 cm, en de kleine weegt 667 kg, doorsnede 104 cm. Ik vroeg me af: door wie zijn ze gegoten? Gelukkig geven het wapen en de tekst van de randversiering enige informatie.

Het wapen

In het midden van de klok bevindt zich een fors wapen. Onder het wapen staat de volgende tekst:

FREDERICK VAN SMINIA
GEDEPUTEERDE

STATEN VAN VRIESLANT EN GRIETMAN
OVER UTIUGERADEEL [sic]

Het wapen is van Frederick Jetses van Sminia (1664-1751). In die tijd waren de provincie Friesland (en een deel van Groningen) onderverdeeld in rechtsgebieden, grietenijen genoemd, die bestuurd werden door de grietman. Eén van die grietenijen was Utingeradeel, en daarvan was Frederick van

Het wapen op de klok van Akkrum.

Sminia vanaf 1689 grietman tot zijn dood in 1751. Vanaf 1695 werd hij tevens lid van het college van gedeputeerden en vanaf 1748 van de Staten van Friesland. Toen de klokken in 1698 gegoten werden, was hij dus collegelid. Hij woonde in Akkrum en werd er in de kerk begraven.

De randversiering

Tussen de friezen staat in hoofdletters de volgende, deels Latijnse tekst:

SOLI DEO GLORIA MARTEN GERCKES
JELGER EN⁴ HARMENS KERCK VOOGDEN-
PIETER VERMATEN TOT AMSTERDAM-1698-
Deze tekst lijkt te impliceren dat de klok gegoten is door Pieter Vermaten in Amsterdam in 1698.

Er is een uitbundige randversiering op de klok te zien, met vogels die een wapen vasthouden en herten (ten halve lijve, springend) omgeven door florale motieven. Op de bovenste rand zijn engelenkopjes, gezichten en ornamenten te zien, opgevuld met guirlandes en vruchten. De Romeinse schreefletters zijn duidelijk leesbaar en er staat soms een naar verhouding grote komma tussen de woorden op de regel. Deze versiering kwam me bekend voor: hij lijkt op het gipsafgietsel van een klok uit

³ Inventarisatie in opdracht van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg verzameld en bewerkt door H.J. van Nieuwenhoven, uitgegeven door RDMZ in 1996.

⁴ Algemeen wordt aangenomen dat de locatie van het woordje 'en' verkeerd is en vóór Jelger had moeten staan.

Randversiering van de klok uit Akkrum.

Randversiering van het gipsafgietsel van de klok uit Zeist.

Zeist dat zich in de Bisschopskamer in de Domtoren bevindt.⁵

De friezen van beide klokken zijn zowel boven de letters als eronder met dezelfde motieven versierd. De bovenste versiering is 2,5 cm hoog en heeft aan weerszijde een parelrandje. De versiering onder de letters is veel hoger, 8,5 cm; de motieven zijn aan de onderkant niet afgebakend met een rand. Na meting blijken de maten en de motieven van de randen overeen te komen. De lettervorm is dezelfde evenals het gebruik van de duidelijke komma's tussen sommige woorden.

Het randschrift leest:

[-] GEGOOTEN , IN , ANNO , 1699 , DOOR ,
ORDRE , VAN M^B IOHAN BREYER , DROST ,
EN KERCKMEESTER , VAN ZEYST, [-].

Op de plaats hier aangegeven met [-] staat een afbeelding van een kinder(?)kopje; op de klok van Akkrum was daar geen plaats voor.

Deze tekst betekent: 'Gegoten in 1699 in opdracht van meester Johan Breyer, drost⁶ en kerkmeester van Zeist.' Deze tekst geeft dus geen informatie over de gieter. In het boek van H.J. van Nieuwenhoven¹ staat deze klok uit Zeist geregistreerd als 'gieter anoniem'. Voor deze klokken lijkt dezelfde gietvorm gebruikt te zijn.

Is de klok uit Zeist gegoten door dezelfde gieter als de klok uit Akkrum? Zijn beide klokken gegoten door Pieter Vermaten? En wie was deze man?

De gieter Pieter Vermaten

Detail gipsafgietsel Zeist met komma en kopje.

Op internet vond ik dat leden van de familie Vermaten kopergieters en kooplieden in Amsterdam waren en koper verhandelden tot in Hamburg. Pieter Vermaten werkte in Amsterdam, maar hij was niet de officiële Amsterdamse stadsklokken- en geschutgieter. Zijn naam stond wel in de randtekst van de klok van Oosterwijtwerd 1694 †, Wognum 1695, Kolderveen 1697, Akkrum 1698 (twee klokken) en Noordgouwe 1701 †. Bovendien kwam ik ook de naam Jacob Vermaten⁷ tegen op de klok van: Dorkwerd

⁵ De gipsafgietsels, gemaakt in WO II van weggevoerde klokken, zijn door mij geïnventariseerd en gedeeltelijk te zien op de website van het UKG onder: klokkenkennis/projecten/afgietsels-bisschopskamer.

⁶ rechterlijk- en bestuursambtenaar.

⁷ Tijdens de orkaan van 1674 is de torenspits van de Utrechtse Jacobitoren met het complete carillon in het schip van de kerk gevallen. Om de noodzakelijke reparaties te kunnen doen, kreeg de kerk van de vroedschap toestemming het

1682, Lopikerkapel 1682, Zwammerdam 1682, Ilpendam 1682 en Lage Vuursche 1683 †. Op deze klokken stond duidelijk vermeld: “Gerhard Schimmel heeft my gegoten voor Jacob Vermaten”. Lang niet alle klokken hebben overigens de oorlog overleefd.⁸

Hoe zat dat? Waarom giet ene Gerhard Schimmel voor Jacob Vermaten? Wie is Pieter Vermaten? Hebben deze Vermatens wat met elkaar te maken? Genealogisch was het niet mogelijk om dat uit te zoeken: de naam Pieter werd iedere generatie weer opnieuw doorgegeven en aangezien toen de ouders van een bruidegom of overledene nog niet vermeld werden kun je niet zien in welke generatie iemand thuis hoort, laat staan dat je zijn geboorte- en sterftejaar kunt vaststellen. Navraag bij Johan van der Hurk maakte duidelijk dat de familie Vermaten zelf niet veel klokken gegoten heeft en dat de voornoemde gieter Schimmel hier waarschijnlijk aan het werk geweest is.

De gieter Gerhard of Gerrit Schimmel

Gerrit Schimmel⁹ werd rond 1640 geboren in Ochtrup, vlak over de grens bij Enschede. De eerste acte in Deventer waarin zijn naam voorkomt is die van zijn huwelijk in 1659 met Mecheltjen ter Horst, een nicht van Henrick van der Horst, ofwel Ter Horst zoals zijn naam gewoonlijk voorkomt. Gerrit Schimmel woonde toendertijd wellicht bij Janneken Schimmel uit Ochtrop (zijn zuster?) die

klokkenspel te verkopen. Eén van de kopers in 1677 was Jacob Vermaten, naaste familie van Pieter; hun precieze relatie is niet te achterhalen.

Jacob Vermaten was ook de koper van de Van Wou-klokken uit de ingestorte toren van de Janskerk tijdens de restauratie in 1682. Zie Dick van den Hul, *Klokkenkunst te Utrecht tot 1700*, Stichtse Historische Reeks nr. 8. Uitg.: 1982, blz. 137-138, 237 en 248.

⁸ Aangegeven met “†”.

⁹ Gegevens ontleend aan: *Deventer klokgieters en hun gieterij*, M.M. Doornink-Hoogenraad. Overdruk van: Verslagen en Mededelingen van de VORG 57^e stuk, 2e reeks, 33e stuk, blz. 101 e.v.

Vijzel gegoten door Gerrit Schimmel (1704).

evenals Ter Horst en potgieter Roelof Henricks in de Noordenbergstraat woonden, in de buurt van de gieterij in het Noordenbergschild. Gerrit werkte in de gieterij van Ter Horst, die hij na diens dood kocht van de erfgenamen. Hij stierf in 1707 en werd in de Lebuïnuskerk te Deventer begraven.

Gerrit Schimmels eerste klok dateert van 1661 voor Oene/Epe, samen met Roelof Henricks gegoten. Zijn laatste goot hij in 1705 voor Elst.

Opvallend zijn de overeenkomsten van de klokken van Pieter Vermaten en die van Gerrit Schimmel. De spreuk ‘SOLI DEO GLORIA’ komt vaak voor op de klokken van Schimmel, maar is ook te lezen op klokken met de naam Pieter Vermaten. Daarnaast zijn de sierfriezen op de klokken die aan Vermaten zijn toegeschreven hetzelfde als op de klokken van Schimmel, net zoals de lettervorm en het gebruik van komma’s tussen de woorden. Het

wapen in het fries, vastgehouden door vogels, is het wapen van Deventer, de woonplaats van Schimmel.

Dit alles wijst erop dat kopergieter Pieter Vermaten uit Amsterdam opdrachten gaf aan Gerrit Schimmel om in zijn naam klokken te vervaardigen. Dit is ook tegenwoordig geen ongebruikelijke praktijk: zo heeft Petit & Fritsen klokken gegoten voor Eijsbouts en Mabilon voor Hogen. Bovendien werkte Gerrit Schimmel voor nog andere handelaren zoals Jacob Vermaten, Jacobus Knuise en Gijsbert van den Ende, allen uit Amsterdam. Wat verder voor deze theorie spreekt, is dat na de dood van Gerrit Schimmel in 1707 geen klokken meer bekend zijn van Pieter Vermaten.

Vragen en antwoorden

Langzamerhand raakte ik overtuigd dat Pieter Vermaten zijn klokken niet zelf goot, maar dit liet doen door Gerrit Schimmel. Dit werd bevestigd door de vraag die in het

Rijksmonumentenregister¹⁰ wordt gesteld: 'Klokkenstoel met klok van G. Schimmel?'

Ook vanuit een andere hoek kreeg ik hiervoor bevestiging: in het boek over Nederlandse vijzels¹¹ is een hoofdstuk 'Wederverkopers' met een foto van een door Gerrit Schimmel gegoten vijzel met dezelfde randversiering als op de klokken van Akkrum en Zeist. Of ook dezelfde mal gebruikt werd, is voor mij niet na te meten. Wel staat op de rand: 'SUMPTIBUS'¹² GISBERTI VAN DEN ENDE' dezelfde tekst als op de klok van de Hervormde kerk te Wieringerwaard (1683); zou deze ook door Gerrit Schimmel gegoten zijn?

Al met al was het een prachtige reis: van Akkrum via Amsterdam naar Deventer, waarin het mysterie van de gieter van de klok van Zeist lijkt opgelost. 📌

¹⁰ RM nr. 40368, Zeist.

¹¹ Dr. D. A. Wittop Koning, *Nederlandse vijzels*, uitg: OPG Utrecht, 1989, blz. 118-119.

¹² 'SUMPTIBUS' betekent 'op kosten van'.

Penning voor eerste steen Domtoren

Ruim zevenhonderd jaar geleden, om precies te zijn op 26 juni 1321, legden Jacob van Oudshoorn en Gijsbert van Everdingen de eerste steen van de Domtoren. Ter gelegenheid hiervan liet het Utrechts Klokkenluiders Gilde in 2021 een penning slaan. Het ontwerp werd gemaakt door Onno van Geuns. Hij maakte in de jaren '80 al tekeningen voor *Luid & Duidelijk* en ontwierp in 1986 het logo met de luidende klok.

Onno ging ook nu weer aan de slag en kwam snel met een fraai ontwerp.

Op zaterdag 26 juni 2021 werd de penning gepresenteerd. Een bijzonder exemplaar werd toen op het Domplein uitgereikt aan burgemeester Sharon Dijksma.

De penning is verpakt in een mooi doosje, en is nog te koop via luidenduidelijk@klokkenluiders.nl. De winkelprijs bedraagt € 19,95. Hij kan op afspraak in Utrecht afgehaald worden. De verzendkosten per post in een stevig doosje bedragen € 7,50.

